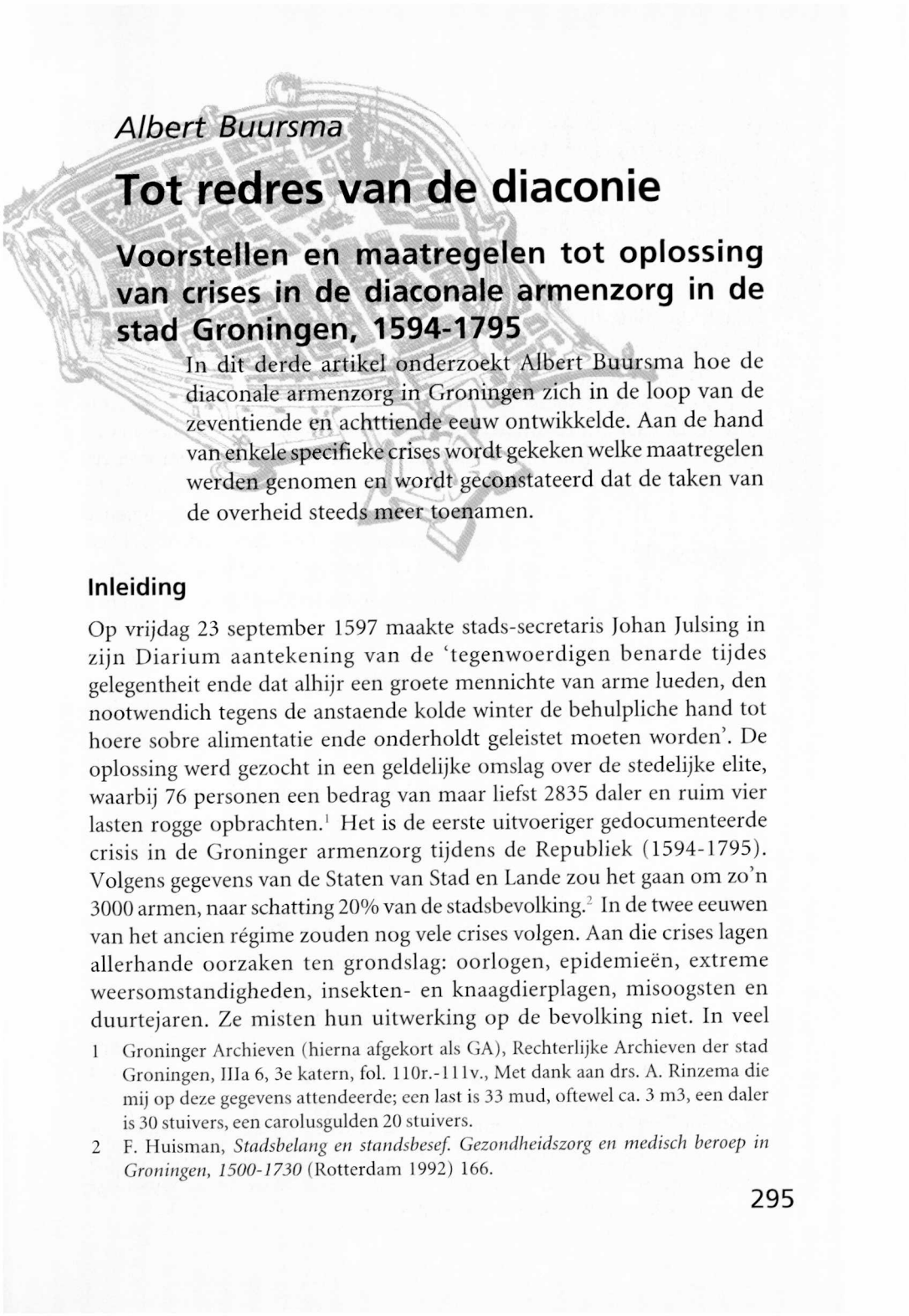

Albert Buursma

Tot redres van de diaconie

Voorstellen en maatregelen tot oplossing van crises in de diaconale armenzorg in de stad Groningen, 1594-1795

In dit derde artikel onderzoekt Albert Buursma hoe de diaconale armenzorg in Groningen zich in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw ontwikkelde. Aan de hand van enkele specifieke crises wordt gekeken welke maatregelen werden genomen en wordt geconstateerd dat de taken van de overheid steeds meer toenamen.

Inleiding

Op vrijdag 23 september 1597 maakte stads-secretaris Johan Julsing in zijn *Diarium* aantekening van de 'tegenwoordigen benarde tijdes gelegenheit ende dat alhijr een groete mennichte van arme lueden, den nootwendich tegens de anstaende kolde winter de behulpliche hand tot hoere sobre alimentatie ende onderhoudt geleistet moeten worden'. De oplossing werd gezocht in een geldelijke omslag over de stedelijke elite, waarbij 76 personen een bedrag van maar liefst 2835 daler en ruim vier lasten rogge opbrachten.¹ Het is de eerste uitvoeriger gedocumenteerde crisis in de Groninger armenzorg tijdens de Republiek (1594-1795). Volgens gegevens van de Staten van Stad en Lande zou het gaan om zo'n 3000 armen, naar schatting 20% van de stadsbevolking.² In de twee eeuwen van het ancien régime zouden nog vele crises volgen. Aan die crises lagen allerhande oorzaken ten grondslag: oorlogen, epidemieën, extreme weersomstandigheden, insecten- en knaagdierplagen, misoogsten en duurtejaren. Ze misten hun uitwerking op de bevolking niet. In veel

- 1 Groninger Archieven (hierna afgekort als GA), Rechterlijke Archieven der stad Groningen, IIIa 6, 3e katern, fol. 110r.-111v., Met dank aan drs. A. Rinzema die mij op deze gegevens attendeerde; een last is 33 mud, oftewel ca. 3 m3, een daler is 30 stuivers, een carolusgulden 20 stuivers.
- 2 F. Huisman, *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen, 1500-1730* (Rotterdam 1992) 166.

gevallen waren deze crises trouwens in het geheel niet uniek voor de stad of het gewest Groningen: vaak waren ze landelijk of heersten ze zelfs in grote delen van Europa.

In dit artikel gaat het dan ook niet zozeer om de crises zelf en hun achtergronden, als wel om de maatregelen die de stedelijke overheid (burgemeesters en raad) en de kerkenraad en onderhorige diaconie in Groningen namen om te trachten de problemen bij de armenzorg het hoofd te bieden. In de loop van tweehonderd jaar resulteerde dat in een scala aan maatregelen. Het is de vraag welke ontwikkeling zich daarin al dan niet voordeed en in hoeverre deze maatregelen overeenkwamen met of afweken van de situatie elders, al is wat betreft dit laatste tot nu toe bij onderzoek naar armenzorg en armoede ten tijde van de Republiek matig aandacht besteed aan verbanden tussen crises in de armenzorg en de getroffen maatregelen.

De diaconie

De ondertekening van het Tractaat van Reductie in 1594 betekende dat het op de Spanjaarden veroverde Groningen werd 'teruggebracht' tot de Unie van Utrecht. Hiermee ontstond het gewest Stad en Lande. Voortaan was de enige toegestane openbare godsdienst de protestantse, oftewel de gereformeerde. De diaconie fungeerde onder deze kerk, en had, onder oppertoezicht van het gemeentebestuur, de uitvoering van de armenzorg tot taak. In de eerste stedelijke 'Kerckordeninge', van 1594, was de taak van de diaconie en de diakenen slechts summier omschreven. De diakenen moesten 'aelmoijsen' inzamelen en administreren en tenminste eenmaal per week over kwesties dienaangaande vergaderen. De aalmoezen mochten zij uitsluitend aan arme lidmaten – in praktijk geloofsgenoten – uitdelen en degenen die daarvoor in aanmerking kwamen, mochten alleen aangenomen worden met instemming van de gehele kerkenraad. De diakenen moesten deze bedeelden tenminste eenmaal per week bezoeken en naar gelegenheid van zaken de aalmoezen verhogen of verlagen. De diakenen hadden ieder een eigen kluft (stadsdeel) en moesten zaken die ze zelf niet konden oplossen, voorleggen aan gehele kerkenraad. Tot slot moesten ze jaarlijks rekenschap van hun administratie afleggen op een van tevoren van de preekstoel af te kondigen dag.³

3 GA, Archief van de kerkenraad van de hervormde gemeente Groningen, acta consistorii (hierna afgekort als AC) boek 1, fol. 19-20. Met dank aan dhr.

Nu leek de diaconie uit de lucht te komen vallen als een geheel nieuwe opzet van armenzorg. Toch zal dat niet het geval zijn geweest. Voor 1594 zamelde de kerk ook al aalmoezen in om uit te delen onder de armen. Een belangrijke rol daarbij speelde de broederschap verbonden aan het in 1437 gestichte rooms-katholieke Armhuiszittend Convent, bedoeld voor de verzorging van armen die in hun woningen gebrek leden. Na instelling van de gereformeerde diaconie raakte de oorspronkelijke taak van het doen van uitdelingen aan de huiszittende armen op de achtergrond.⁴ Kennelijk hebben de diakenen die uitdelingen overgenomen. Daarnaast bleef armenzorg op particulier initiatief gehandhaafd. Aan het einde van de zestiende eeuw telde Groningen tenminste een dozijn gasthuizen, waarvan zeker drievierde oorspronkelijk gesticht was voor arme lieden. De gasthuizen kregen sinds de zestiende eeuw steeds meer het karakter van proveniershuizen, waarin mensen zich konden inkopen om zodoende zorg voor hun oude dag te garanderen.

Naarmate de diaconie zich meer ontwikkelde, werd haar taak verder ingevuld en uitgebreid. De diakenen mochten laveren binnen de speelruimte die het door de kerkenraad gemaakte beleid hen bood. De kerkenraad was op zijn beurt echter gehouden dit beleid uit te stippelen binnen het wettelijk kader dat – zij het meestal in overleg – het stadsbestuur vaststelde. Zo waren het burgemeesters en raad die alle belangrijke besluiten met betrekking tot de diaconie vaststelden. De eerste belangrijke ‘armen-ordering’, uitgevaardigd door het stadsbestuur, dateert van 1610 en kwam tot stand na jarenlange voorbereidingen. Deze ‘ordre’ had het karakter van een ‘Bettelordnung’, aangezien ze hoofdzakelijk bestond uit een compilatie van eerdere bedelverboden tegen ‘allerlye onbehoerlicke ende schadelicke misbruycken’.⁵ In 1650 volgden aanpassingen, gevolgd door een generale orde voor de diaconie in 1660, gebaseerd op de voorgaande ordeningen en aanpassingen middels besluiten van de kerkenraad.

De inkomsten van de diaconie bestonden gedurende de zeventiende eeuw voor een belangrijk deel uit de opbrengsten van collecten in kerken en op kerkhoven. Daarnaast waren er de collecten in de burgerv aandelen (compagnieën of wijken) en geld uit diverse bussen, dat geheel of

D.F.Kuiken die transcripties van diaconieboeken 1 en 2 i.v.m. een toekomstige bronnenuitgave welwillend ter beschikking heeft gesteld.

4 Rh. van Royen, ‘De Armhuiszittenbroederschap en het gasthuis in de Akerkstraat’, in: *Groninger Volksalmanak* (Groningen 1928) 217–223.

5 GA, Archief gemeentesecretarie Groningen (hierna afgekort als AG), inv. nr. 1314r, nr. 2a (9 apr.1610).

gedeeltelijk voor de armen was bestemd. Voorts behoorden landhuren, grondpachten en renten van uitstaande gelden tot de regelmatige inkomsten. Onzeker en jaarlijks zeer variërend waren schenkingen en legaten. Tenslotte waren er nog opbrengsten van diverse heffingen: op het buiten trouwen, op intrede in een gilde, of uit 'breuken' (boetes) op allerhande overtredingen, die geheel of gedeeltelijk voor de armen waren bestemd. De uitgaven gingen voornamelijk op aan uitkeringen in brood en boter en geld. Dan waren er te betalen renten op geleende gelden en tenslotte was er een post buitengewone uitgaven.

Volgens de huidige opvattingen leefde zo'n 30 tot 50% van de bevolking net boven de armoedegrens. Tengevolge van een crisis kon een deel van deze potentiële armen in problemen geraken door inkomstendaling vanwege werkloosheid (bijvoorbeeld afgedankte soldaten), het wegvallen van de kostwinner (epidemieën), of door stijgende uitgaven, vooral vanwege duurte. Nu zal de – financiële – opzet van de diaconie erop gebaseerd zijn geweest om doorgaans zo'n 10 tot 15% van de bevolking te onderhouden. Onder normale omstandigheden gaf dit geen aanleiding tot problemen, maar uiteraard waren alle mogelijke scenario's denkbaar, die de afstemming van het 'aanbod' op de gangbare 'vraag' konden verstoren.

Crises en maatregelen

De in de inleiding genoemde oorzaken die konden leiden tot armlastigheid van de diaconie waren divers: meermalen betrof het combinaties van factoren. Acute crises in de voedselvoorziening als gevolg van misoogsten en oorlogshandelingen hadden dramatische effecten op de prijzen van levensmiddelen en de koopkracht van de massa. Deze duurte en inkomensdaling leidde tot algehele malaise met sterke toename van het aantal armen. Strengere winters misten hun uitwerking evenmin. 's Winters was er, vooral bij extreme koude, minder werk en meer werkloosheid, met als gevolg gebrek aan inkomsten. Schaarste aan, en duurte van voedsel en brandstof deden zich bij de doorgaans slecht geklede en gehuisveste armen in de winter het meest gevoelen. Ook oorlogen hadden hun weerslag op het welzijn van de bevolking, en daarbij hoefde het niet eens te gaan om oorlogen in de nabije omgeving. Het feit dat Groningen ten tijde van de Republiek een belangrijke garnizoensstad was, speelde hierbij een grote rol. Aangezien het krijgsbedrijf in de zeventiende en achttiende eeuw een seizoensaangelegenheid was, betekende dit, dat de vrouwen en kinderen

na het afmarcheren der mannen in het voorjaar tot hun terugkeer in het najaar veelal zonder inkomen achterbleven en derhalve voor rekening van de diaconie kwamen. Daarbij kwamen de gezinnen van invalide, gesneuvelde of na een oorlog afgedankte soldaten, die veelal eveneens naar de armoede afgleden. Wumkes verwoordde dit aldus: 'De binnen- en buitenlandse oorlogen deden een menigte invalide soldaten en afgedankte zeelieden als uitgehongerde kraaien op deze gewesten neerstrijken'.⁶ Tot slot waren ziekten, met name epidemieën een belangrijke oorzaak van armoede en crises in de armenzorg, vooral wanneer kostwinners overleden en verwanten in kommervolle omstandigheden achterbleven.

De maatregelen waarmee magistraat en kerkenraad normaliter op crises in de armenzorg reageerden, vertoonden een bonte verscheidenheid. Grofweg vielen ze uiteen in twee categorieën, zoals men daar in die tijd – boekhoudkundig – tegenaan keek: enerzijds het vermeerderen van inkomsten en anderzijds het verminderen van uitgaven. De oplossingen ter vermeerdering van inkomsten varieerden van het stimuleren van – vrijwillige – extra financiële bijdragen, subsidieverzoeken aan instellingen, invoering van nieuwe heffingen en breuken tot tewerkstelling van armen, verkoop van eigendommen en leningen. Het palet van maatregelen tot vermindering van uitgaven was zo mogelijk nog bonter. Ze zijn echter samen te vatten in enkele rubrieken, te weten: afstoting van bepaalde taken en daarmee uitgaven, reductie van kosten, uitstel van betaling, controle, bestraffing en uitsluiting van bepaalde groepen armen. Meestal volgden ter bestrijding van crises combinaties van diverse maatregelen, die moesten resulteren in zowel vermeerdering van inkomsten als vermindering van uitgaven.

Specifieke crisisjaren en maatregelen

De in de inleiding door Julsing vermelde crisis hield verband met het oorlogstoneel dat het noorden van de jonge Republiek tot in 1594 was. Na de beëindiging van krijgshandelingen in de omtrek bezorgden benden afgedankte soldaten, de zogenaamde 'lopers' en 'schuymers', veel overlast.

6 G.A. Wumkes, *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tussen Eems en Lauwers (1595-1796)*. (1902; herdr. Groningen 1975) 143.

7 GA, Archiven der Staten van Stad en Lande (1594-1798), inv. nrs. 481 (4 dec. 1595) en 458 (19 mrt. 1597).

Niet voor niets kondigden de Ommelanden in december 1595 en maart 1597 plakkatens af, gericht tegen overlast door rondzwervende soldaten.⁷ Daarbij kwam dat de jaren 1594-1596 extreme weersomstandigheden kenden als storm, onweer en hagel, die overstromingen, misoogsten, duurte en hongersnood tot gevolg hadden.⁸ Het was geen wonder dat veel verarmde plattelandsbewoners hun heil zochten in de stad, die in reactie daarop een ordonnantie op armen en bedelaars opstelde. Ook in de daarop volgende jaren bleef de armoede een groot probleem. Een Groninger predikant maakte in 1598 melding van maar liefst vijfduizend armen die van alle kanten op de stad afkwamen. Bij de betrouwbaarheid van dit getal mag een vraagteken worden gezet: op een geschatte bevolking van 16.600 zielen in 1606 zou het gaan om een toename van ruim 30%. In reactie op die buitengewone toeloop stelde het stadsbestuur september 1598 een plakkaat op, dat verplichtte tot aanmelding van vreemdelingen en verordonneerde dat zonder consent van de raad aan hen geen woonruimte verhuurd mocht worden. Het hierop volgende 'duurtejaar' 1599 en de daarop volgende strenge winter zullen de situatie geen goed hebben gedaan; in mei 1600 maakte de kerkenraad er aantekening van, 'dat den arme[n], die an die drij dijsent suslange in dusser stadt mit de aelmosen onderhouden zijn, durch dusse hooghe besweeringhe, dat gheringhe schamele broot tho nootwendighe erholdinghe orhes levendes uuth den munde ghetogen werdt'⁹ Het zou te ver voeren om alle volgende jaren met extreme omstandigheden die leidden tot vergroting van de armoede op te sommen. Daarom zal de aandacht worden gericht op enkele markante crisisperiodes en de maatregelen die tengevolge daarvan genomen werden.

De jaren twintig van de zeventiende eeuw

De jaren 1620-1630 waren een moeilijke periode voor hen die het niet breed hadden. Met de afloop van het Twaalfjarig Bestand trokken vele soldaten weer ten velde, hun vrouwen en kinderen vaak in armoedige omstandigheden achterlatend. Mede daarom zal in 1621 op verzoek van

8 J. van der Ploeg, 'Armoede en diakonale armenzorg in de stad Groningen, 1594-1650' (Ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis; Rijksuniversiteit Groningen 1978) 16; GA, AG 12 r.v.R (18 jan. 1596); J. Abel, *Massarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Versuch einer Synopsis* (Hamburg/Berlin 1974) 199; GA, AG inv. nr. 12r.v.R., (23/29 sep. 1598).

9 Het getal van 5000 armen wordt genoemd in: H.Q. Janssen en J.J. Toorenenberge, van (ed.), *Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven* (3 dln. Utrecht 1877-

de diaconie het Groene Weeshuis zijn gesticht, want reeds enkele weken na de opening vormden soldatenkinderen bijna de helft van de weeshuispopulatie, en in de periode 1621-1660 bestond bijna een derde deel van de weeshuisbevolking uit soldatenkinderen.¹⁰ In de strenge winter van 1622/23 woedde de pest, die onge-twijfeld het aantal weduwen en wezen deed toenemen, en was er sprake van grote duurte. Toen de stad in 1623 bij ordonnantie ingezetenen verplichtte om pestslachtoffers in plaats van door burens voortaan door duur betaalde pestlijksdragers naar het

Het Groene Weeshuis, geschilderd in 1858 door A.J. van Prooijen. Aquarel Groninger Musuem van Stad en Lande. Uit: *Bedelorden en Begijnen in de Stad Groningen*, 56 (foto: GA Groningen).

kerkhof te laten brengen, besloten niet-diaconale armen, die deze kosten niet vergoed kregen, ondanks een verbod zelf hun doden ten grave te dragen. Het daarop volgende heftige oproer deed de magistraat besluiten, dat burens voor de duur van de epidemie hun doden ten grave mochten dragen.¹¹

Door de prijsstijging van rogge namen de kosten van de diaconie voor brood navenant toe, met als dieptepunt het hongerjaar 1630, waarin de roggeprijs een recordhoogte bereikte vanwege stagnatie van de aanvoer uit het Oostzeegebied. In de Republiek leidde deze situatie tot diverse hongeroproeren. In de jaren 1626 tot en met 1631 klaagde de Groninger diaconie ten gevolge van dit alles dan ook regelmatig over schaarste aan middelen, de daarmee samenhangende duurte en het grote aantal armen. Het gebrek aan diaconale middelen werd in belangrijke mate mede veroorzaakt door een voor de stad Groningen bijkomende

1885) serie III, V, 318; schatting inwonertal stad Groningen in 1606 in: I.B.M. Matthey, 'Op fiscaal kompas. Een bijdrage tot de economische geschiedenis van het gewest Groningen in de 17de en 18de eeuw, met toespitsingen op de dorpen in de huidige gemeente Stedum', in: I.B.M. Matthey, ed., *Westeremden. Het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975) 251; vermelding van citaat drieduizend armen afkomstig uit: GA, AC 1600 mei 7 (p. 121).

10 M. Smits, 'Van den secours der arme ieucht. De opbouw van diaconale jeugdzorg in Groningen, 1594-1660', in: *Groningse Volksalmanak. Historisch Jaarboek voor Groningen* (Groningen 1988) 70, 76.

11 Huisman, *Stadsbelang*, 152-159.

ramp, namelijk het wegvallen van de zogenaamde 'stuiver- en oortjesgelden' of 'ransoenpenningen'. Dit waren inkomsten uit de verpachting van de generale middelen door het gewest, waarvan de Stad jaarlijks de helft ontving. In Friesland kende men tijdens de Republiek eveneens dergelijke inkomsten onder de naam 'armenoortjesgelden'.¹² De Groninger diaconie ontving tot 1626 jaarlijks gemiddeld zo'n 5000 gulden aan rantsoenpenningen, die waarschijnlijk zo'n 25% van de totale ontvangsten uitmaakten. Het wegvallen van deze inkomsten betekende een ramp, nu bij de zojuist geschetste problemen het geld zo hard nodig was. Reeds in 1626 was de financiële nood zo hoog, dat de diaconie 6000 gulden tot aflossing van schulden leende uit de stadskas, waarvan de helft werd omgezet in een schenking.¹³

Naar het zich liet aanzien, zou verdere betaling van stuivergelden uitblijven en moesten er andere middelen gezocht worden om de ontstane tekorten te compenseren. Aangezien de bedeling was bestemd voor de 'ware armen', konden 'vreemde bedelaars' een krachtiger optreden verwachten, zoals uitzetting of opsluiting in het tuchthuis. In september 1629 vaardigde de stad een ordonnantie van die strekking uit.¹⁴ Daarnaast werden wegen gezocht om de inkomsten te vermeerderen. Een nieuwe bron vormden de breuken op het te laat komen bij begrafenissen. Voorts gelastte het stadsbestuur de voogden van het Armhuuszittend Convent, het Heilige Geest-gasthuis en het Burgerweeshuis geld aan de diaconie te lenen. Dit waren slechts lapmiddelen, want voor het opvangen van de tekorten waren ingrijpendere maatregelen nodig. In de nazomer van 1629 presenteerde de daartoe ingestelde commissie een overzicht van de diverse bronnen van inkomsten en de geschatte opbrengst van elk daarvan. Het totaal aan inkomsten begrootten de gecommitteerden op 16.000 gulden. Het leeuwendeel (43%) daarvan vormden de collecten in kerken en op kerkhoven. Daarop volgden de inzamelingen in de borgervaaandels (25%), de inkomsten uit geestelijke goederen (18%) en de legaten en giften (5%). Dan volgden de kleine posten landhuur, busgelden, breuken, gildegelden en buitengewone inkomsten. Hier tegenover stonden de uitgaven. Meer

12 J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum/Leeuwarden 1997) 75. In tegenstelling tot de situatie in Groningen bleven in Friesland de armenoortjesgelden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw een belangrijke bron van inkomsten voor de armenzorg.

13 Van der Ploeg, 'Diakonale Armenzorg', 34-35, 75 noot 1.

14 GA, AG 1314r, no. 15 (23 sep. 1629).

dan de helft (58% = ruim f. 9300) dacht de diaconie te besteden aan uitdelingen in geld, brood en boter. Daarna volgden kosten voor kleding, schoeisel en turf (9%), voor 'huisholten' (doodskisten) en graven (7%) en uitgaven aan renten en passanten (elk circa 3%). Het aandeel van de resterende rubrieken, tenslotte, was gering (1%). De begroting van 1629 was circa 60% van die van de voorgaande jaren, waarin de uitgaven – na het wegvallen van het stuivergeld – in relatie tot de inkomsten veel te hoog bleken. Dit impliceerde een enorme daling van de uitkeringen aan bedeeden, terwijl de armen niet in getal afnamen.¹⁵ Een belangrijk onderdeel van de voorstellen om minder uitgaven te bewerkstelligen, was de 'stricte monstering': een strenge controle van armlastigen, die er in moest resulteren dat alleen werkelijk armoedige ingezetenen voor bedeling in aanmerking kwamen. Tegelijkertijd kondigde de stad een ordonnantie af tegen de toeloop en vestiging van armen en bedelaars in de stad. Nu kwam de monstering evenals het weren van 'vreemde armen' reeds voor in de armenordening van 1610, maar de strenge hantering daarvan zal in de loop der tijd zijn afgezwakt. Na de aanscherping in 1629 sorteerde deze maatregel weer behoorlijk effect, want in tenminste 145 gevallen staakte de diaconie de bedeling. In de navolgende jaren 1630-1633 verminderde het effect en werden respectievelijk 31, 36, 21 en 11 gevallen van de lijst afgevoerd.¹⁶

Interieur van het Groene Weeshuis, tevens geschilderd in 1858 door A.J. van Prooijen. Uit: *Bedelorden en Begijnen in de Stad Groningen*, 59 (foto: GA Groningen).

De periode 1650-1662

Rond het midden van de zeventiende eeuw kwam in de Republiek een einde aan loonstijging en bevolkingsgroei. Het Groninger stadsbestuur en de diaconie formeerden in 1650/51 al een uitgebreid pakket aan

15 De bovenstaande berekeningen zijn ontleend aan: Van der Ploeg, 'Diakonale Armenzorg', 37-38.

16 GA, Archief Hervormde Diaconie Groningen (hierna afgekort als HDG), inv. nr. 260.

maatregelen tot redres van de diaconie. Ter vermeerdering van inkomsten volgden diverse extra en algemene collecten, leningen, plannen voor werkverschaffing en heffingen op intrede in gilden en trouwen buiten de stad (waarbij de Groninger diaconie de collectegelden van de huwelijkssluiting misliep). Ter vermindering van uitgaven stootte de diaconie taken af, zoals verzorging van enkele categorieën bedelenden die voortaan voor rekening kwamen van verwanten, gilden of gasthuizen en de leverantie van wijnen voor het Avondmaal. Tenslotte reduceerde zij de subsidie voor het Groene Weeshuis. Vooral de controle werd uitgebreid met wederom een strikte monsterring, strenge regels op aanname van nieuwe armen en op verhoging van uitdelingen in brood en boter. Soldatenvrouwen en -kinderen en vreemde armen werden uitgesloten van bedeling en de stad vaardigde bovendien een plakkaat uit tegen bedelarij.¹⁷

In de navolgende jaren volgde herhaling van diverse zojuist vermelde maatregelen. Vooral vanaf 1656 namen de problemen toe, onder meer door het uitbreken van de pest en misoogsten als resultaat van de strenge winters van 1657/58 en 1659/60, met veel regen in de daaropvolgende zomer- en herfstmaanden. De stagnatie van de Oostzeevaart door de Noordse Oorlog (1655-1660) moet eveneens van invloed zijn geweest. De Groninger diaconie trof in 1658 diverse maatregelen, zoals leningen en tewerkstelling van armen, maar ook heffingen op verkrijging van stedelijke ambten en op de uitvoer van turf. Voorlopig verbeterde de situatie niet, want de kerkenraad verklaarde juli 1660 dat, 'dewijle 't omlopen der bedelaers, so van de gene die in de Stadt woonen, als van de gene, die van elders komen, dagelicks meerder wert, so dat se den gantschen dach tot in den laten avont de inwoonders voor haren deuren molesteren, en[de] in en[de] voor den poorten liggen om te bedelen, selfs sich verstouten voor der kercken deuren te comen'. Een jaar later was sprake van een soortgelijke situatie: 'datter dagelicks eene groote menichte van vremde bedelaers de statt beswaerde, die van alle canten herwaerts te schepe en[de] te voete overquamen, oock sommige hier bleven'. De diaconie klaagde in beide jaren bovendien over duurte van rogge.¹⁸ Tevens verscheen in 1660 een 'Generale Ordre der Diaconie' die door burgemeesters en raad werd geaprobeerde en

17 GA, GA Resoluties Burgemeesters en Raad (voortaan afgekort als B&R) 14 jan. en 16 mrt. 1650, 18 okt. en 24 nov. 1651; AC 26 jun. nr. 3, 17 jul. 1650 nr. 8; 5 apr. nr. 3, 16 okt. nr. 1, 9 nov. 1651, nr. 1.

18 GA, B&R 9 okt. 1658, 27 nov. 1658; AC 26 aug. nr. 2, 26 sep. nr. 2, 24 okt. 1658 nr. 3, 1 jul. 1660 nr. 3, 25 aug. 1661 nr. 4, 5 mei 1660 nr. 6, 25 aug. 1661 nr. 3.

gearresteerd. Op voorstel van de boekhouder bracht ds. Martinus februari 1662 de situatie van de diaconie in Groningen ter sprake vanwege 'den zeer desolaten staet van deselve (...) door de benauwde bittere diere tijd, die zeer aanwassende armoet, en[de] versterf van verscheijdene ouders'. Een commissie van de kerkenraad klaagde 31 mei bij de Raad over de grote nood en het verval der diaconie.¹⁹

Niet alleen voor Groningen, maar ook voor de Republiek en elders in Europa was het een jaar van algemene duurte. Her en der was sprake van onlusten. Groningen kende het zogenaamde 'Gildenoproer'. Vertegenwoordigers van de gilden lieten zich sinds het midden van de zeventiende eeuw in toenemende mate gelden als georganiseerde kracht tegenover de macht van het stadspatriciaat, dat de magistraatszetels bezette en allerhande stedelijke functies verdeelde onder de eigen aanhang. De gilden eisten in maart 1662, behalve meer zeggenschap in het stadsbestuur, vermindering van de heffingen op noodzakelijke levensmiddelen.²⁰ Behalve met de belangen van de eigen aanhang uit de gegoede en kleine burgerij, hebben zij ongetwijfeld rekening gehouden met de situatie van de armen. Temeer, daar enkele belangrijke aanvoerdere van de gilden, Schulenburg, Udink en Warendorp, diaken waren geweest en dus met de noden der behoeftigen bekend waren. De opstand van de gilden werd echter gesmoord en hun macht ingeperkt.

In de loop van 1662 volgden enige maatregelen ter bestrijding van de hoog oplopende armoede. Zo hield de diaconie ultimo augustus een collecte voor het noodlijdende Blauwe Weeshuis. Voorts verkreeg zij een fiat op leningen van de Stad en voor heffingen ten behoeve van de 'gemene armen' op de verkrijging van het burgerrecht en van stedelijke ambten. Tenslotte moesten hoofdofficieren voortaan betalen voor het begraven van doden. Tegelijkertijd trachtte de diaconie de uitgaven te verminderen. Daartoe reduceerde zij opnieuw de subsidie aan het Groene Weeshuis van de diaconie en moest, in plaats van de diaconie, de kerk voortaan zelf de Avondmaalswijn bekostigen.²¹ Financieel hadden deze maatregelen weinig om het lijf. Het was dan ook niet verwonderlijk, dat de men bij voortduring van de problemen in 1663 teruggreep op vertrouwde recepten als leningen, uitstel van betaling, strenge monstereing en wering van bedelaars. De eerste

19 GA, AG inv. nr. 1314r, no. 62 (3 nov. 1660); AC 23 feb. 1662 nr. 3.

20 E.H. Waterbolk, 'Staatkundige geschiedenis', in W.J. Formsma e.a., *Historie van Groningen. Stad en Land* (2de dr. Groningen 1981) 249-256.

21 GA, B&R 9 aug. 1662.

twee waren vooral lapmiddelen, die niet zonder problemen jarenlang konden worden ingezet en berustten op hoop op betere tijden, wanneer men schulden uit batige saldo's kon terugbetalen. Daarentegen zou de monsterring en uitsluiting van vreemde armen en vooral bedelaars, in de jaren zestig, zeventig en tachtig nog meermalen als maatregel toegepast worden. Voor Leeuwarden constateert Spaans een strenger toezicht op de armen door monsterring aan het einde van de zeventiende eeuw.²² Voor Groningen moge duidelijk zijn, dat 'stricte monsterring' gedurende de gehele eeuw bij tijd en wijle werd toegepast.

Laatste kwart zeventiende eeuw

De problemen van de diaconie namen opnieuw toe vanaf het Rampjaar 1672. Na het beleg van Groningen door de Munstersen ervoeren diaconie en stadsbestuur de aanwezigheid van de soldatenvrouwen en -kinderen meer en meer als een drukkende last. Evenals in Friesland, waar Spaans een toename van wezen tengevolge van de oorlog constateert,²³ is waarschijnlijk het aantal incomplete soldatengezinnen in Groningen gestegen. Aangezien het in veel gevallen gezinnen betrof van soldaten die op repartitie van de provincie stonden, richtte de Stad een verzoek aan de Staten van Stad en Lande om een bijdrage voor deze groep. Als argument gebruikte zij het wegvallen van de 'ransoenpenningen', in 1626. In de perioden 1674-1677 en 1690-1699 volgden jaarlijks dergelijke verzoeken, die de provincie veelal honoreerde. Daarnaast vonden in deze beide perioden meermalen 'extraordinaire', algemene collecten plaats ten behoeve van de diaconie. Bij de laatstgenoemde periode is zeker van belang, dat veel militairen afgemarcheerd waren naar het zuiden in verband met de Negenjarige Oorlog (1688-1697). De diaconie klaagde in juni 1696 'dat het getal der armen deser stadt seer bij dese tijden van oorloge v[er]menigvuldigde, waerdoor d[e] diaconie in groot v[er]val en achterheijt van tijdt tot tijdt geraeckten'.²⁴ Volgens een overzicht van monsterceduls, in 1700, telde de gereformeerde diaconie 1136 armen. Daaronder waren 123 soldatenvrouwen en 152 soldatenkinderen, tezamen 275 personen, oftewel 22,8 % van het totaal aantal bedeeden.²⁵ Een laatst bekend verzoek

22 Spaans, *Armenzorg*, 258-259.

23 Spaans, *Armenzorg*, 210.

24 GA, B&R 18 jun. 1696.

25 GA, HDG, inv. nr. 316, tevens in: P.C.J. Elema, en D.F. Kuiken, 'De bedeeden in

om een provinciale bijdrage ten behoeve van soldatengezinnen dateert van 1703. Garnizoensteden elders in de Republiek kampten met hetzelfde vraagstuk. In Leeuwarden verkreeg de magistraat in 1692 subsidie van de Staten voor het onderhoud van militaire armen, maar ook hier gold de regel dat in principe gezinsleden van soldaten die naar andere garnizoensplaatsen vertrokken, moesten volgen. De magistraat van Zwolle trad in de laatste decennia van de zeventiende eeuw eveneens strenger op tegen 'soldatenwijven' met bevelen om de stad te verlaten en een verbod op verhuur van woonruimte aan soldatenvrouwen.²⁶

De stijging van de kosten voor armenzorg hing eveneens samen met de komst van vele Hugenoten, die vanaf 1682 uit Frankrijk vluchtten voor de steeds scherpere anti-protestantse maatregelen van de rooms-katholieke kerk onder het bewind van Lodewijk XIV. Vanaf 1684 trachtte de diaconie met veertiendaagse collectes extra inkomsten te verwerven, totdat de waalse kerk in 1689 met toestemming van de provincie een eigen diaconie oprichtte. In het licht van de crisis in de armenzorg in het vierde kwart van de zeventiende eeuw heeft de erkenning van deze diaconie en die van andere denominaties zeker een belangrijke rol gespeeld om de uitgaven van de gereformeerde diaconie te verminderen. De lutherse gemeente mocht vanaf 1687 er officieel een diaconie op nahouden; sinds 1685 kende de stad een rooms-katholiek armbestuur en sinds het einde van de zeventiende eeuw tevens een diaconie van de doopsgezinde Oude Vlamingen. Officiële joodse armenzorg volgde pas in 1744.²⁷ Een in deze periode regelmatig toegepast middel om meer geld te genereren voor de Groninger diaconie was het doen inlossen van rentebrieven (leningen ten bate van de diaconie). Op korte termijn leverde dit het nodige geld op, maar op langere termijn ondergroef de diaconie haar vaste basis van rente-inkomsten. Nog rigoureuzer was de verkoop van landerijen, in 1710, waardoor de inkomsten uit huren en pachten in navolgende jaren

de stad, 1700' in: *Gruoninga XLI/XLII* (1996/1997) 10-29. Een monstercedul is een lijst van armen die na controle voor bedeling in aanmerking kwamen.

26 Spaans, *Armenzorg*, 259-260, 286-287; H. van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700* (Amsterdam 2000) 77-78.

27 M. Bakker e.a., *Hugenoten in Groningen. Franse vluchtelingen in Groningen tussen 1680 en 1720* (Groningen 1985) 117; B&R 15 mrt. 1687; Hage, R.C. Archief van de (Vereenigde) Doopsgezinde gemeente te Groningen en haar voorgangers (1651) 1677-1984 (1987) 11-14; E. Schut, *De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1689-1796* (Assen 1995) 59-67.

Groningen rond 1700. Uit: M. Bakker e.a., *Hugenoten in Groningen. Franse vluchtelingen tussen 1680 en 1720* (Groningen 1985) 44.

aanzienlijk daalden. De opbrengsten van rentebrieven bleven – behoudens enkele inzinkingen en toppers – in de achttiende eeuw redelijk constant.²⁸

In het laatste decennium van de zeventiende eeuw namen de problemen van de diaconie verder toe. De roggeprijs steeg vooral gedurende de Negenjarige Oorlog en bereikte een hoogtepunt in het duurtejaar 1699. Aan de dan heersende armoede zullen ook de weersomstandigheden in voorgaande jaren niet vreemd zijn geweest. De winter van 1698/99 was weliswaar zacht, maar hieraan vooraf ging een strenge winter in 1697/98, als vijfde ijswinter binnen acht jaar.²⁹ Wederom volgden maatregelen als algemene, extra collecten en leningen. Tevens kwamen voortaan de ‘extra ordinaire breuken van sententien en compromissen’ ten goede aan de armen. Een bijzondere vorm van inkomstenverwerving was de organisatie van een loterij, in 1696/97, met meer dan 100.000 gulden aan prijzengeld. Overigens waren dergelijke loterijen ten tijde van de Republiek niet uitzonderlijk. Zoals gebruikelijk trachtte de diaconie tevens de uitgaven te verlagen. Hiertoe volgde een omvangrijk pakket aan maatregelen in januari 1698. Deze bestonden in het verminderen van porties boter en beperking van de uitdeling van schoeisel tot uitbestede kinderen en oude, gebrekkige personen; ‘simpelen’ moesten in plaats van te worden uitbesteed naar een nog te bouwen ‘dulhuis’ en de levering van doodskisten en turf aan de diaconie zou worden uitbesteed aan de minst aannemende. Zoals gebruikelijk konden bedelaars een strenger optreden verwachten en volgden diverse controlemaatregelen, zoals strikte monsterring, registratie van diaconie-uitgaven, van uitdelingen en van bededen per kluft.³⁰

²⁸ GA, HDG, inv. nr. 656.

²⁹ J. Buisman, *Bar en Boos. Zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen* (Baarn 1984) 124-133.

³⁰ GA, B&R 13 jan. 1698.

De periode 1739-1751

Het jaar 1748 staat bekend als een jaar van 'volksbewegingen', waarin het ook in Groningen tot een uitbarsting van volkswoede kwam. Aan deze onrust ging een langdurige algehele depressie vooraf, waarbij de economie op vele terreinen stagneerde. De ongekend strenge winter van 1739/40, gevolgd door de koudste zomer van de eeuw, bracht duurte en hongersnood in geheel Europa en onder meer een golf van oproeren in de jaren 1740/41 in het gewest Holland.³¹ De diaconie in Groningen had grote uitgaven in de jaren 1743 en 1744. De situatie verbeterde bepaald niet met het uitbreken van de veepest in 1744 en cumuleerde in de zeer hoge uitgaven van de diaconie in 1747, gevolgd door nog een koude winter in 1747/48. Onder deze omstandigheden liet de toch al zware belastingdruk zich des te meer gevoelen. Daarenboven gaf het systeem van belastingverpachting aanleiding tot allerlei misbruiken, hetgeen resulteerde in toenemende onvrede, vooral ten opzichte van het oligarchisch bestuur van Stad en Ommelanden. De betrokkenheid van de Republiek bij de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1747) leidde tot verscherpte tegenstellingen tussen staats- en prinsgezinden. Vrijwel alle regenten behoorden tot de eerstgenoemde partij, terwijl de andere partij haar meest fervente aanhangers had onder de groepen die de sociale ellende het sterkst voelden.³²

De diaconie in Groningen pakte de problemen in de jaren 1739-1748 aan met vanouds bekende middelen, zoals een algemene collecte en invoering van wekelijkse, in plaats van veertiendaagse collecten. Opvallend genoeg en wellicht om onrust te beteugelen, kwam het stadsbestuur nu de diaconie-armen, behalve met goedkope leveranties en schenkingen van turf, zoals wel meer bij strenge winters te doen gebruikelijk was, ook tegemoet met giften van rogge en zelfs met geld: een bedrag van 1500 gulden ter gelegenheid van 'de soo heuglijke als lang gewenschte tijding dat het Doorlugtig Huis van Orange en Nassau op den 8 deses met een jong gebooren Prins is geseget'. Een welkom particulier initiatief was de opzet van een baaiweverij, passend in een lange traditie van de stad Groningen om de textielindustrie te bevorderen en tegelijkertijd armen werk te

31 J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Leeuwarden 1973) 158, 464; Buisman, *Bar en boos*, 149-157; R.M. Dekker, 'Oproeren in Holland, 1600-1795. Enkele aspecten', in: A.H. Diederiks (samenst.), *Van oproeren en stakingen. Sociale en politieke mobilisering in Europa, 1500-1850* (Den Haag 1981) 83.

32 J.K.H. Van der Meer, *Patriotten in Groningen 1780-1795* (Assen 1996) 9-10.

verschaffen.³³ Daarbij paste tevens strengere controle op wie zelf wat kon verdienen. Dat de Stad het toezicht op soldatenvrouwen in deze periode enkele malen opnieuw aanscherpte, met name tweemaal in 1747, was niet verwonderlijk, aangezien er vanwege de Oostenrijkse Successieoorlog veel soldaten te velde waren, die vrouwen en kinderen achterlieten. Volgens inventarisatie kwamen in maart 1745 circa 250 soldatenvrouwen in aanmerking voor bedeling. Inclusief kinderen schatte men de armlastige soldatengezinnen op ruim duizend personen. Na strenge monsterring van de behoeftige soldatenvrouwen viel de helft af.³⁴ Gezien de oorlogsomstandigheden mochten echter kinderen waarvan de moeder overleden was en de vader op veldtocht naar het Diaconie-Weeshuis. In 1746 gaf de stad een plakkaat uit, gericht tegen de vestiging van behoeftige soldatenvrouwen in de stad, die ten laste van de diaconie zouden komen.³⁵

Het derde kwart van de achttiende eeuw was voor de armenzorg een relatief rustige periode, afgezien van enkele uitschieters, zoals de extreem hoge roggeprijsen na een misoogst in 1771. Na 1750 leek de monsterring van de armen van minder betekenis te zijn geworden. Dat zal samenhangen met de invoering krachtens een plakkaat in 1752 van een systeem met zogenaamde 'acten van indemniteit' om – potentiële – vreemde armen van de 'eigen' diaconale zorg uit te sluiten.³⁶ Mensen die zich in Groningen vestigden, maar niet het gild- of burgerrecht verkregen, moesten een akte overleggen van indemniteit (borgstelling) van hun plaats van herkomst die de bedeling op zich nam ingeval zij tot armoede vervielen, of een blijk dat de godsdienstige gemeenschap waartoe zij behoorden, hen had geaccepteerd.

Einde achttiende eeuw

Sinds het begin van de jaren tachtig van de achttiende eeuw was er sprake van een min of meer permanente crisis, niet alleen in Groningen, maar ook elders. De kosten van de armenzorg stegen vooral vanwege het duurder worden van rogge en aardappelen.³⁷ In geheel Europa was sprake van dergelijke prijsstijgingen op lange termijn, voornamelijk veroorzaakt door

33 GA, B&R 29 feb. 1740 en 10 jan. 1746, 6 apr. en 7 sep. 1745, 10 jan. en 23 apr. 1746, 9 en 14 mrt. 1748.

34 GA, B&R 6 apr. 1745, 15 apr. & 13 nov. 1747.

35 GA, AG, 308r, III (25 apr. 1746), dit plakkaat werd heruitgegeven in 1767: *ibid.* 308r, IV (26 mrt. 1767).

36 GA, B&R 20 jan. 1752; GA, AG 308r, IV (3 mrt. 1752).

37 B., Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* (7e dr.

een stijgende vraag tengevolge van een toenemende bevolking. Tevens kende de Republiek een aantal opeenvolgende ijswinters, die de armoede deden toenemen. Zo klaagde in de zomer van 1786 de boekhouder van de diaconie over de 'hoog geresene verschotten der diaconen' en 'een tijd, waar in drie strenge winters agter elkander waren geweest'. De gezamenlijke diakenen hadden nog van een geheel jaar gelden tegoed, die zij hadden voorgeschoten aan de armen, in totaal bijna 9500 gulden.³⁸ Het was geen wonder, dat de populariteit van het diakenschap, dat in de achttiende eeuw toch al sterk aan erosie onderhevig was, een dieptepunt bereikte. De diaconie financierde de terugbetaling van deze 'verschotten' met een lening van 10.000 gulden van het Stads-Comptoir.

Onderwijl zocht zij naar oplossingen om de kosten van de armenzorg te reduceren. Archidiaconus Van Swinderen offerde in de zomer van 1782 een huis te bouwen om daar voornamelijk uitbestede armen in onder te brengen. Dit resulteerde in 'eene commissie (...) om een opstel te maken over de wegen en middelen tot redres van den vervallen staat der Diakonie', bestaande uit twee predikanten, twee ouderlingen en de archidiaconus. In januari 1783 bogen burgemeesters en raad zich over het voorstel om een werkhuis op te richten 'om te beletten het bedelen bij de straten en het voorgeven van geen werk hebben'. De Kerkenraad overhandigde in september de inzendingen op een door haar in een aantal kranten vermelde prijsvraag voor ideeën tot realisatie van een werkhuis aan het stadsbestuur, dat verdere initiatieven ondernam.³⁹ De reden van deze overdracht is onbekend, maar gezien de hoge kosten die verbonden waren aan de stichting van een werkhuis kon de armlastige diaconie zoiets slechts realiseren met steun van burgemeesters en raad. Dat het meer en meer een aangelegenheid van het stadsbestuur werd, valt af te lezen uit de benaming van het huis die langzamerhand van 'Diakonie Werkhuis' via 'Werkhuis' veranderde in 'Stads Werkhuis'. Dit Groninger Werkhuis werd uiteindelijk in juni 1786 officieel geopend en verschaft in het daarop volgende jaar reeds werk aan meer dan 300 personen. De oprichting van het Stads Werkhuis paste in de ontwikkeling van het denken en handelen met betrekking tot armoede en armenzorg in de tweede helft van de achttiende eeuw. De traditionele opzet van de armenzorg schoot tekort om in de behoeften van de groeiende schare behoeftigen te voorzien en vergde een

Utrecht/Wijnegem 1987) 248-252.

38 GA, B&R 3 jul. 1786.

39 GA, AC 11 jul. 1782 nr. 7, B&R 23 jan. 1783.

nieuwe aanpak. Bovendien won de opvatting terrein, dat voor bedeling een contraprestatie mocht worden verwacht. Tenslotte paste de stichting van werkhuizen, evenals van diaconiescholen, in de aan de Verlichting ontsprongen 'verheffingsgedachte', om armen middels onderricht en arbeid, als 'sleutels naar een betere tijd', op een hoger plan te brengen. Tegen deze achtergrond schoten in de tweede helft van de achttiende eeuw tientallen werkhuizen in de Republiek als paddestoelen uit de grond.⁴⁰ Overigens waren werkinrichtingen evenmin als onderwijs aan armenkinderen een uitvinding van het Verlichtingsdenken, maar ging het hier om hernieuwd initiatief,⁴¹ zij het gebaseerd op ander gedachtengoed: ging het voorheen vooral om het voorzien in (eigen) onderhoud of om straf; voortaan moesten armen via arbeidstucht vooral werden gevormd tot burgers.⁴²

Terwijl het Stad-Groninger werkhuis nog maar pas haar deuren had geopend, namen de problemen van de diaconie hand over hand toe. Zij betaalde oude, dringende schulden af met leningen van de Stad, waarvan het totaalbedrag sterk opliep. Uiteindelijk had de Stad in 1789 meer dan 50.000 gulden gestort in de diaconiekas, zonder uitzicht op terugbetaling op korte termijn. Een raadscommissie, ingesteld na een verzoek van diakenen om hun voorschotten terug te betalen, constateerde in juni 1789, dat de 'Stads cassa' dreigde te verworden tot een armenkas. Bovendien stimuleerde volgens de commissie deze handelswijze evenmin de vrijgevigheid, aangezien 'door dit middel de reden der milddadigheid van de Ingezeten wierde verminderd, naar dien dezelve wisten, dat door hun meerder geeven de armen niet ruimer, noch door hun minder geven niet weiniger ontvingen'.⁴³ Kortom, er diende hoognodig actie te worden ondernomen.

Aanvankelijk zocht de commissie tot redres der diaconie vooral

40 Het Werkhuis in Groningen komt uitgebreid aan bod in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795* ('s-Gravenhage 1977) 163-172. Het algemene kader wordt geschetst op de pagina's vii-xi en 1-57.

41 H. Gras, 'Waren de Drenten achterlijk. Het Verlichtingsdenken en veranderingen in de Nederlandse armenzorg', in: K. van Berkel, H. Boels en W.R.H. Koops ed., *Nederland en het noorden. Opstellen aangeboden aan prof. dr. M.G. Buist ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Moderne Geschiedenis van Financiën en Bestuur en in de Contemporaine Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen op 25 september 1990* (Assen 1991) 81-99, met name 81-84.

42 A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1989) 53.

43 GA, B&R 18 jun. 1789.

middelen tot reductie van kosten, zoals uitbesteding van het bakken van diaconiebrood, van turfleverantie aan de diaconie en van vervaardiging van diaconie-doodskisten. 'Uitgeboedelde' wezen, die hun wees- of kosthuis verlieten, kregen voortaan een beperkt bedrag mee en het aantal diaconiedienaren, ooit vier, moest van drie naar twee. Opnieuw betrof het maatregelen die financieel onvoldoende zoden aan de dijk zetten. Een 'extraordinaire collecte' bracht weliswaar een 'frijje stuiver' van ruim 2500 gulden op, maar was bij lange na niet voldoende. De commissie broedde daarom op een plan, dat een aanzienlijke, permanente stroom van inkomsten kon verschaffen. Uiteindelijk vond zij de oplossing in verdubbeling van het drek- en lantaarngeld. Deze heffing op afvoer van stadsvuil en op stadsverlichting, was een naar de maatstaven van die tijd redelijke belasting, afgestemd op de draagkracht van ingezetenen. Dit in tegenstelling tot de diverse consumptiebelastingen, waarvan het aandeel in de totale belastinginkomsten in de loop van de achttiende eeuw sterk was toegenomen.⁴⁴ Elders in de Republiek werden ook armenbelastingen ingevoerd. Sneek, bijvoorbeeld, voerde reeds in 1775 een heffing in van tenminste een stuiver per huishouding die dat missen kon, onder de benaming 'quotisatie'. Groningen was dus relatief laat, maar een grote stad met veel armen als Leiden kende in de achttiende eeuw geen armenbelasting: daar sprong het stadsbestuur regelmatig bij met incidentele bijdragen.⁴⁵

Besluit

Bij het nagaan van de maatregelen ter bestrijding van armoede blijkt, dat in de loop van twee eeuwen, vooral gedurende de achttiende eeuw, de rol van de overheid sterk toenam en de invloed van de kerkenraad en diaconie evenredig daalde. Nu vielen zaken als regulering van de migratie, in dit geval uitsluiting van vreemde armen, en wering van bedelarij onder verantwoordelijkheid van de overheid. In de loop van twee eeuwen nam het Groninger stadsbestuur tegen bedelaars talrijke maatregelen, die men tijde van crises vaak aanscherpte. Hoewel een vestingstad als Groningen met grachten, wallen en poorten tot op zekere hoogte bedelaars kon keren, hetgeen een taak was van poortwachters (en diaconiedienaren binnen de stad), bleven ze komen. Dit hing samen met het mobiele karakter van deze

44 GA, B&R 4 apr. 1789, 27 aug. 1789; AG 308r, V (28 okt. 1789); Matthey, 'Fiscaal kompas', 212.

45 Spaans, *Armenzorg*, 289; Pot, *Arm Leiden*, 169-170.

groep, die moeilijk te vatten was. De maatregelen tegen vreemde armen waren veel minder talrijk, maar dat wil niet zeggen dat er met hen minder te stellen was. Het ging hier veelal om potentiële armen die zich in de stad wilden vestigen of reeds gevestigd hadden. Zij waren daarom beter 'beheersbaar' middels monsteringen en later door de controles op akten van indemniteit, die meerdere malen jaarlijks geschieden. Buiten dat schonk de stad de diaconie in de loop van de achttiende eeuw meer giften en verstrekte omvangrijker leningen dan in de eeuw daarvoor. De bedoeling is ongetwijfeld geweest om de armenzorg beheersbaar te houden en onrust te voorkomen.

De reacties van het Groninger stadsbestuur, de kerkenraad en de diaconie op de meeste crises in de armenzorg bevestigen de stelling van De Swaan, dat wanneer de toeloop van massa's armen vanwege rampen als misoogsten, ziekten of oorlogsgeweld het lokale evenwicht in het collectieve charitatieve stelsel verstoorde, een eerste maatregel bestond uit uitsluiting van vreemde armen en vervolgens uit vermindering van het onderhoud van de plaatselijke armen.⁴⁶ Dit laatste moest in de Stad worden bewerkstelligd via afstoting van taken en reducering van kosten van de bedeling, een uitgebreid scala aan controlemaatregelen en plakaten en ordonnanties tot uitsluiting van bepaalde groepen zoals landlopers en bedelaars en 'vreemde' armen. Daarnaast trachtte men inkomsten te vermeerderen. De meest effectieve middelen waren extra collectes en bijdragen van de overheid, zoals van de provincie ten behoeve van arme soldatengezinnen. Extra heffingen leverden meestal een bijdrage van hoogstens enkele procenten op.

De in Groningen 'tot redres van de diaconie' getroffen maatregelen tijdens de Republiek overziend, kan worden geconcludeerd dat zij dezelfde drie elementen bevatten die Spaans aantrof in Friesland en typerend acht voor een op humanistische leest geschoeide armenzorg, namelijk bedelverboden, het samengaan van de verplichting tot werken met bedeling voor uitsluitend 'ware armen' en de centralisatie van fondsen en instellingen ten behoeve van armenzorg.⁴⁷ Echter, gezien de omstandigheden waaronder ze werden genomen, lijken die maatregelen in ieder geval voor Groningen eerder een reactie op de dan heersende sociaal-economische situatie dan dat ze gebaseerd zijn op een beleidsideologie, in dit geval het humanisme.

46 De Swaan, *Zorg*, 41.

47 Spaans, *Armenzorg*, 40-68.